

'גנות צריפין' או 'גנות צריפין'?

המשנה והמקורות התלמודיים מזכירים מקום בשם 'גנות צריפין' או 'גנות צריפין' בקשר להבאת העומר למקדש בנסיבות מיוחדות: "מצות העמר לבוא מן הקרוב. לא בכר הקרוב לירושלם מביאין אותו מכל מקום. מעשה שבא מגנות צריפין ושתי הלחם מבקעת עין סוכר" (מנחות פ"י מ"ב). בהקשר זה - ורק בו - מופיע השם 'גנות צריפין' או 'גנות צריפין' גם במקורות התלמודיים המשבצים את המובאה ממשנת מנחות בדיוניהם ומעניקים לה פרשנות אגדית. כך במסכת סוטה: "...ועל אותה שנה שנינו: מעשה ובא העומר מגנות צריפין..." (סוטה מט ע"ב; בבא קמא פב ע"ב), ובניסוח דומה גם במסכת מנחות שבה הובא המעשה - שיידון בקצרה להלן - המתמודד עם פשר השם (מנחות סד ע"ב). בנוסח דומה הובא המעשה גם בירושלמי (שקלים פ"ה, מח ע"ד).

על רקע זה מצטיירת לכאורה שאלתנו: 'גנות' או 'גנות' כניסיון לבידור של גרסה מדויקת הנוגע בשאלה הגאוגרפית - מה היה שמו ה'אמתי' של האתר שממנו הובא העומר. גישתו של ש' קליין, מגדולי חוקרי הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, לפתרון שאלות אלו מקופלת בדבריו: "כפי עדות הנוסחות המעולות ביותר, לא על 'גנות' אלא על 'גנות' צריפין ידובר במשנתנו, כלומר: הביאו את העומר מהגנות שעל יד צריפין".¹ צריפין עצמה מזוהה לדעת רוב החוקרים עם הכפר הערבי 'צרפנד אל-עמר' צפונית מערבית ללוד, כפר שהותיר את שמו עד היום במחנה הצבאי הגדול 'סרפנד'. גנות או גינות הן חלקות המושקות על ידי שאיבת מים ממקור מים תחתי - מעיין, באר או נחל - או על ידי הטיית זרימתם. התפיסה כי 'גנות צריפין' הוא שמו האמתי של האתר שממנו הובא העומר מקובלת

1. ש' קליין, ארץ יהודה, תל אביב תרצ"ט, עמ' 145. בדיקה חוזרת של הנוסחות השונות למשנה מאשרת את דבריו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

על חוקרי דורנו,² הגם שבהעדר אזכורים נוספים בהקשרים אחרים של 'גנות צריפין' קשה לאששה.

מה טיבו של המעבר מ'גנות' ל'גנות'? בפשטות ניתן לראותו כשיבוש וכטעות, ויש לשער כי במהלך ההעתקה של המקורות הנידונים כאן חלו במרוצת הדורות טעויות בעטיו של הדמיון הצורני בין אותיות גימ"ל ונו"ן. ברור כי הסיפור שלהלן בגמרא, המתבסס באופן חד-משמעי על צורת השם 'גנות צריפין', חיזק בקרב המעתיקים את הנטייה לכתוב בשם המקום גימ"ל במקום נו"ן, וכך התקבלה הגרסה 'גנות'.

הסיפור המבאר את השם 'גנות צריפין' מובא כאמור בבבלי:

...כי מטא עומר לא הוּו ידעי מהיכא אייתי עומר, אכרזו. אתא הוא חרשא, אותיב חדא ידא אאיגרא וחדא ידיה אצריפא. אמר להו מרדכי: מי איכא דוכתא דשמה גנות צריפין או צריפין גנות? בדקו ואשכחוה... (מנחות סד ע"ב).
תרגום: כשהגיע העומר לא ידעו מהיכן בא. הכריזו. בא אותו חירש הצביע בידו האחת על גג, ובשנייה על צריף. אמר להם מרדכי: היש מקום ששמו גנות צריפין או צריפין גנות, בדקו ומצאו...

המעשה, שבכל הקשור לכוונתו יש בו ללא ספק משהו מן הסתום, מצטייר כמעין סיפור אטיולוגי המשלב בעלילתו חירש - דמות המשווה לו אופי עממי. הוא מדבר על גג במובן כללי, ללא קשר ענייני ברור לנושא הנידון - הבשלת העומר בנסיבות המיוחדות, ולכן ניתן לראות את המעבר 'גנות' - 'גנות' כמעין מדרש המתיר לעצמו שינוי קל במילה כדי להציג רעיון מסוים שיוצג להלן. אמנם החלפת נו"ן בגימ"ל איננה מקובלת במדרש, אך עדיין אין לראותה כנמנעת.³ יחד עם זאת, לגרסה 'גנות' יש גם היגיון ראלי וספרותי.⁴ אשר לראליה, היה זה למיטב ידיעתי דב אשבל המנוח, חוקר אקלימה של ארץ ישראל ובר אוריין מובהק בכל הקשור למקורותינו, שהסביר

2. ז' עמר וא' ששון, 'הבאת מנחת העומר ולחם הפנים מבקעת לוד - לזיהויים של צריפין ועין סוכר', מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס השישי, קדומים-אריאל תשנ"ז, עמ' 179-189.
3. קשה למצוא דרשה ברורה המתבססת על חילופי נו"ן בגימ"ל. בכוונתי לעסוק בכמה דוגמות שאינן חד-משמעיות במקום אחר. מכל מקום, גם במסגרת זו ראוי לציין כי במקום אחד אולי מתבקשת דרשה כזו, אך היא לא הוצגה. כוונתי לדרשה בשבח הגרים: "...מה הזית הזה... וזיתים לשמן ושמןו דולק מכל השמנים... כך באים בני הגרים..." (במדבר רבה פרשה ח ט). לכאורה ניתן היה ליצור כאן דרשה המתבססת על דמיון 'גר' - 'נר', אך לא בדרך זו הלך הדרשן!
4. יש לזכור כי בצד הסיפור על הגג והחירש מופיע בבבלי מנחות סיפור נוסף הרומז לעין סוכר, ובו הרמיזה היא באמצעות הצבעה על הדלת - 'סוכרא'. איני רואה הסבר ראלי לרמז זה המבוסס על משחק הלשון 'סוכרא' - 'סוכר', אך בהיותו סיפור שני, אפשר שהוא נגרר אחרי הסיפור הראשון על הגג שבו יש - כנאמר למעלה - משמעות ראליה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כי ניתן עקרונית להביא שיבולים לעומר מגגות אמתיים.⁵ כידוע, המושג 'חציר גגות' נזכר במקרא בהקשרים הרומזים על מהירות ההבשלה והקמילה: "היו עשב שדה וירק דשא חציר גגות ושדפה לפני קמה" (מל"ב י"ט, כו⁶), וכן: "יהיו כחציר גגות שקדמת שלף יבש" (תהילים קכ"ט, ה-ו). בנייתו זה יש להתייחס לעובדה שחכמים עסקו לא רק בפרשנות הנשענת על הפסוקים הללו מתוך הכרת חציר גגות טבעי, אלא גם בדיני תבואת גגות הלכה למעשה, למשל: "שומרה שבכרם גבוהה עשרה ורחבה ארבעה, זורעין בתוכה. ואם היה שער כותש, אסור" (כלאים פ"ה מ"ג), "...והבית שבכרם, זורעין בתוכו" (כלאים פ"ה מ"ד). אם כן, לפני חז"ל עמדה דוגמה מוחשית לגידול תבואה על גגות.⁷

אשר להיגיון הספרותי העומד ביסוד הסיפור, העובדה שאין מדובר בו בסתם גג אלא בגג של 'צריף' ודאי מדגישה כי הוא דוגמה קיצונית למצב קיצוני. לפי עניינו צריף הנו מבנה רופף שיש בו מן הארעיות, ומסתבר כי מדובר במבנה שראשו חד ושטוח גגו מצומצם ביותר, ואולי אף אין לו בכלל גג: "העושה סוכתו כמין צריף או שסמכה לכותל רבי אליעזר פוסל מפני שאין לה גג וחכמים מכשירין" (ירושלמי סוכה פ"א, נא ע"ג).⁸ אם כן, מנקודת ראות ספרותית חורג השם 'גגות צריפין' מכלל כינוי גאוגרפי בעלמא, והופך להיות מעין פתגם שה'גג' שבו ממחיש את מהירות ההבשלה והקמילה של התבואה מחד גיסא, ומאידך, בהשתמשו בדוגמת 'צריף', מבליט את מיעוט התבואה. כך או כך, הסיפור בא לסמל את המיוחד והחריג - הקפדה להביא עומר בנסיבות מיוחדות, כשרק בפינות מיוחדות כגגות קיימת תבואה להבאה לעומר. גם השימוש בגגות בפיוט הארץ ישראלי שלהלן מבליט כמדומה מקרה חריג:⁹

זְרַעְכֶם בְּהַבְשִׁילוֹ תְּבִיאוּ עֹמְרִים
חֻקֵּיכֶם גַּם מִגְּגוֹתֵיכֶם לְהַבִּיא מִחֻמְרֵיכֶם
טִיעַת אֵילָנוֹת עֲצֵי בִּכּוּרֵיכֶם.

כאן אין מדובר באילוע, אלא בחומרה שנהגו חכמים להביא ביכורים גם מתבואת הגג. זוהי החמרה משום שאין זו תבואה רגילה מן השדה, אך יש לשער שעצם הרעיון להתייחס בכלל לתבואה הזו עלה בגין ההבשלה המוקדמת על הגגות.

5. ראה אצל ב"צ סגל, **הגיאוגרפיה במשנה**, ירושלים תשל"ט, עמ' 56.
6. השווה לישיעהו ל"ז, כז.
7. ראה גם הדוגמות שהבאתי בהערתי: 'חציר גגות תרבותי', **חלמיש** 6, תשמ"ח, עמ' 55-59.
8. בתוספתא: "העושה סוכתו כמין צריף, או שסמכה על הכותל, מודה ר' ליעזר שאם יש בגגה טפח..." (תוספתא סוכה פ"א ה"י, מהד' ליברמן עמ' 258).
9. מ' זולאי, 'ארץ ישראל ועליית רגלים בפיוטי ר' פינחס', בתוך: מ' זולאי, **ארץ ישראל ופיוטיה** (עורך: א' חזן), ירושלים תשנ"ו, עמ' 109.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בסך הכול הביטוי 'גגות צריפין' יכול אפוא להיות ממשי ולהתייחס למציאות ממשית של גגות מסוימים, אך בתארו מצב קיצוני מאוד הוא עשוי לסמל הבאה של עומר בתנאים מיוחדים במינם. החירש המופיע בסיפורים אלו עשוי מנקודת ראות ספרותית לשרת כסמל לאי-הבהירות ולערפל האופפים את המצב בכללותו. על פי תפיסה זו ניתן להבין את המעבר מ'גגות צריפין' ל'גגות צריפין'. יש לשער שהגרסה הפשוטה והמקורית הייתה 'גגות צריפין'. הבאת התבואה מהגגות דווקא יכולה להסתבר על רקע מצוקה אקלימית, כשתבואת הבעל ניזוקה ולא התפתחה כראוי. מציאות שכזו מתאימה לתיאורים האקלימיים שנשתקעו במקור סיפורנו בירושלמי, שבו אילם הוא המצביע על גגות: "אמר רב חסדא: פעם אחת יבשה ארץ ישראל, ולא ידעו מהיכן להביא [עומר]. והוה תמן חד אילם... א"ר יוסה בי ר' בון: פעם אחת נשדף כל העולם כולו ולא היו יודעין מאיכן להביא והוה תמן חד אילם..." (ירושלמי שקלים פ"ה, מח ע"ד). בלי להתייחס לשזירת סיפור האילם במסגרת הכללית של הסיפורים, הרקע - יובש ובצורת בארץ ישראל המונעים הבאת העומר כהלכתה, עשוי להיות הגיוני מאוד.

הקישור שקיים בבבלי בין המעשה שבמשנה מנחות ובין מלחמת האחים בין יוחנן הורקנוס ליהודה אריסטובולוס מעניק לסיפור על הבאת העומר בתנאים חריגים משמעות אחרת. כך מסופר: "כשצרו מלכי בית חשמונאי זה על זה היה הורקנוס מבחוץ ואריסטובולוס מבפנים. בכל יום ויום היו משלשין דינרים בקופה ומעלין להן תמידים. היה שם זקן אחד שהיה מכיר בחכמת יוונית לעז להם בחכמת יוונית: כל זמן שעוסקים בעבודה אין נמסרין בידכם. למחר שלשלו להם דינרים בקופה והעלו להם חזיר... ועל אותה שנה שנינו: מעשה ובא עומר מגגות צריפים ושתי הלחם מבקעת עין סוכר" (סוטה מט ע"ב). כאן מדובר על מצב שבו אין הרשות האחראית מסוגלת להביא קרבנות למקדש בעטייה של מלחמת אחים. בנסיבות אלו מצביעה הסיפא שנוספה לסיפורנו על מקור אחר להבאת העומר - גגות צריפין. השימוש בהקשר זה ב'גגות' מסתבר שכן הוא משתלב במצב של מצור, כשאינן דרך להביא תבואה ראויה לעומר מן השדות, ויש בכך כדי לחדד את עצמת העוונות שבין הצרים והנצורים שהביאה לביזוי של העומר. חשוב להדגיש, איננו עוסקים כאן בבירור היסטורי - איך ומהיכן הביאו את העומר בנסיבות ההן, אלא בבירור ספרותי - מהן ההשטמות של ביטויים מסוימים ואיזה ביטוי מתאים יותר לאיזה הקשר. דומה כי קוראי הסיפור נדרשו להבין שהביטוי 'גגות צריפין' מרמז על מקור מפותק לתבואות המתאים לשעת חירום בלבד; ואכן שעת חירום קשה הייתה זו. הביטוי המיוחד 'גגות צריפין' משרת אפוא את המחשת עליבותו של המצב ואת גודל הצרה באותה שעה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לסיכום, מדובר כאן בשתי גרסות הגיוניות, גרסה גרסה והקשרה. הגיוני לדבר על 'גנות צריפין' כגנותיה של צריפין, ומסתבר שהביאו משם את העומר בנסיבות אקלימיות מיוחדות, תוך הקפדה שהעומר יובא ממקום הקשור ליהודה.¹⁰ יחד עם זאת, יש ערך ספרותי לביטוי 'גנות צריפין', המשרה אווירה של נסיבות מיוחדות שהצדיקו הבאת עומר מאתר מיוחד במינו. סתמה המשנה ולא פירשה מה היה אותו המעשה שבו הביאו את העומר מ'גנות צריפין'. בביאורי האמוראים הוצגו שתי אפשרויות: פגע אקלימי ומלחמת האחים החשמונאים. הגיוני להביא עומר מן הגנות בהיעצר הגשם, ומן הגנות בעת מצור. באופן כזה השתבצו מן הסתם הביטויים הללו בהסברים השונים, אך מחמת שהביטוי 'גנות צריפין' נקשר בסיפור נוסף - על האילם שהצביע על הגג, מוצאים אנו בירושלמי שקלים שעטנו של גרסות הסיפורים. בצד הדגשות של השואה האקלימית - 'בשה ארץ ישראל' ו'נשרף כל העולם', המצדיקים לקיחה מן הגנות, מופיע הסיפור על האילם המצביע על גנות.

10. ראה ניתוחם של עמר וששון (לעיל, הערה 2).